

Любов Шара

НАПОВНЕННЯ БЮДЖЕТУ М. ЧЕРНІГОВА (1871–1917 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.4394328

© Л. Шара, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – простежити динаміку джерел наповнення міського бюджету Чернігова впродовж 1871–1917 рр. та охарактеризувати способи, якими по-слугувувалися думці, збалансовуючи прибутково-видаткову частини в умовах політичних й економічних потрясінь початку ХХ ст. **Методи** дослідження відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності, представлені загальнонауковими методами аналізу, індукції та спеціально-історичними історико-порівняльним й історико-генетичним. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано прибутки до бюджету Чернігова в означений час.

Спираючись на опрацьовані матеріали, можемо зробити наступні **висновки**. У контексті загальнодержавного реформування 1860–70-х рр. у м. Чернігові запрацювали органи виборного громадського управління, зусилля яких спрямовувалися на вирішення господарсько-побутових і соціально значимих проблем. Задля того вони мусили постійно збільшувати прибуткову частину міського бюджету, наповнюючи її законодавчо визначеними податками і зборами, надходженнями від комунальної власності та «іншими джерелами», поміж яких важливе місце займали державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані кошти. Обсяги річних прибутків залежали, у першу чергу, від уміння делегованих осіб ефективно господарювати. У перші роки функціонування самоврядних інституцій не враховували всіх можливих надходжень, згодом, завдячуючи оновленню керівного складу гласних, пріоритетним став розвиток муніципального господарства, унаслідок чого не лише покращилися умови прожиття містян, але й зросли надходження до бюджету. Домінуючими статтями стали кошти, отримувані від об'єктів муніципальної власності – земель, громадського банку, скотобійні, торгових лавок, водогону, електростанції, цегельного заводу, водовозного, м'ясного й асенізаційного обозів.

У роки Першої світової війни, що зумовила економічну кризу й нові, обов'язкові для громадського врядування, видатки, прибутковість бюджету Чернігова збільшували за рахунок дорозчання комунальних послуг і ренти за експлуатацію міської нерухомості.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, міська управа, гласні, прибутки, витрати, бюджет, податки, комунальна власність.

На сучасному етапі розвитку української державності масштабні інновації охопили більшість сфер політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя. Поміж них надзвичайно важливою для місцевих громад стала децентралізація, унаслідок якої переформатувався принцип наповнення й освоєння бюджетів різних рівнів. Надана фінансова ініціатива відкрила широкі можливості для плідної діяльності інституцій місцевого врядування в господарсько-побутовій царині та реалізації суспільно значимих проектів. Результати не забарилися. Насамперед, очевидною стала модернізація благоустрою населених пунктів, забезпе-

чення в них комфортних умов для проживання. Підтвердженням цього є зовнішнє оновлення одного з обласних центрів України – м. Чернігова, де вектор солідних грошових потоків скеровується не центром, а громадою та, головне, на свої потреби.

Почасти схожу ситуацію Чернігів уже переживав, будучи в статусі губернського міста імперської Росії. Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. царат, вийшовши знесиленим зі Східної війни 1853–1856 рр., вирішив перекласти левову частку проблем місцевого характеру на плечі новоствореного муніципального управління – земського й міського. Відтак, із грудня 1870 р. у Чернігові почали працювати дві інституції самоврядування – дума – розпорядча, та управа – виконавча, очолювані міським головою¹.

Процес формування й різноманітні аспекти роботи Чернігівської думи проаналізовані дослідниками загалом у контексті вивчення міського громадського управління в українських губерніях останньої третини XIX – початку XX ст. (Д. Чорний², Ю. Нікітін³) або ж на тлі знакових історичних подій, як то революція 1905–1907 рр., детально розглянуті окремі сторінки з історії міської думи Чернігова (Т. Демченко, О. Тарасенко⁴). Регіональний ракурс проблематики місцевого врядування поглиблюється також завдяки студіюванням краєзнавців (В. Руденко⁵, В. Сапон⁶, Л. Студьонова⁷). Мета нашої розвідки полягає в тому, щоби простежити джерела наповнення міського бюджету Чернігова в динаміці упродовж 1871–1917 рр. та охарактеризувати способи, якими послуговувалися думці, збалансовуючи прибутково-видаткову частини в умовах політичних й економічних потрясінь початку XX ст.

Згідно з Положенням від 16 червня 1870 р., містам, на думку дослідниці Л. Писаркової, було надане широке поле для самостійної господарської діяльності⁸. Аби сповна тим скористатися, потрібно було знайти достатню фінансову базу. Законодавство передбачало (ст. 128–136), що дума мала право запроваджувати на користь міста наступні збори: із нерухомого майна, патентів на торговельно-підприємницьку діяльність, трактирів, постійних дворів, торгових лавок, аукціонних продаж, квартир або житлових приміщень, із візницького промислу, власників собак, коней, приватних гужових екіпажів, за користування міськими терезами й торгове мито⁹. Крім того, вагомими джерелами наповнення бюджету мали стати об'єкти комунальної власності, прибутковість яких залежала, передусім, від уміння думців ефективно господарювати.

Проект першого бюджету новосформованого чернігівського самоврядування розробив за відповідним дорученням гласний І. Смирнов у березні 1871 р.¹⁰ Його було заслухано та погоджено на засіданні думи, потому передано до канцелярії

¹ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 145.

² Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с. та інші.

³ Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії. *Сумська старовина*. Суми, 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.; Його ж. Порєформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с. та інші.

⁴ Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 27–35; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 11–19.

⁵ Руденко В. Наш Губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). Чернигов, 2002. 47 с. та інші.

⁶ Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Чернігів, 2007. 127 с. та інші.

⁷ Студьонова Л. Як колись у думі керували. *Чернігівські відомості*. 1991. 31 липня.

⁸ Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума. Москва, 2010. С. 427.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Том 45 (1870). Часть 1: Законы (47862–48529). Закон № 48498. С. 835–837 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=821&part=934.

¹⁰ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 7.

губернського правління для перевірки й остаточного затвердження. Відтак, загальний обсяг доходів 1871 р. склав лише 21993 руб., з яких 38,8% (8539 руб.) становили «інші джерела», 38,6% (8484 руб.) – прибутки від комунальної власності й лише 22,6% (4970 руб.) – надходження від міських податків і різноманітних зборів (див. табл. 1). Така сумарність доходів зумовлювалася, вважаємо, недосвідченістю депутатів, які не врахували усі законодавчо дозволені джерела надходжень. У першу чергу, поза увагою залишилися суттєва стаття – податок із міської нерухомості. Зауважимо, що ним нехтували аж три роки, хоча в ст. 55, 128 Положення 1870 р. чітко прописувалося право виборних інституцій оподатковувати нерухоме майно, визначаючи суму податку та термін його сплати¹¹. Лише з 1874 р. міська управа організувала оцінку нерухомості й надалі цією статтею прибутків опікувалися члени управи або затверджена думою комісія, до складу якої обов'язково залучали городян¹².

Процедура обліку майна відбувалася наступним чином: кожного року протягом травня-червня оціночна комісія оглядала нерухомість, фіксуючи в спеціальних книгах її цінність, прибутковість, ставку оподаткування та термін сплати. Записи перевіряли й затверджували в думі, переносили в «оціночні листи» та розсилали власникам. Останні могли оскаржити лист упродовж місяця від часу його отримання, а в разі відсутності претензій – сплатити податок. Зазвичай, процес оплати тривав до жовтня, потім за кожен місяць нараховувалася пеня в розмірі 1% від суми податку¹³.

Обсяги майнового податку варіювалися в залежності від форми власності. Із приватної нерухомості стягувалося по 1% від її цінності чи по 10% від її прибутковості. Майно громадських і державних установ оподатковувалося за окремою тарифною шкалою, яка була значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. Від оподаткування звільнялася нерухомість імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств, але якщо вона здавалася в оренду, то оподатковувалася на загальних засадах¹⁴. Згідно з рішенням міської думи, повністю звільнялися від сплати майнового податку малозабезпечені сім'ї та господарі малоприбуткового майна. 11 червня 1892 р. набув чинності новий закон про виборче громадське управління, що вніс корективи до старого. Міська управа готувала обґрунтування на звільнення від оподаткування малоприбуткової нерухомості, але остаточний вердикт давало Губернське присутствіє із земських і міських справ¹⁵.

Не звернувши увагу на податок із нерухомості, дума першої каденції також «забула» й про акцизний збір. Щоправда, про нього згадали вже наступного 1872 р., в результаті чого бюджет поповнився на 882 руб¹⁶.

Через п'ять років прибутки міського бюджету Чернігова зросли в 3,6 рази і змінилася їхня градація за обсягами (див. табл. 1). Першу позицію, як і 1871 р., посідали «інші джерела» (44214 руб. або 56,5% від загальної суми), утім, лєвова частка з них – позики на модернізацію міста. 1875 р. очільником виборних інституцій обрали Василя Хижняка. Завдячуючи йому та когорті енергійних гласних (Іван Лагода, Андрій Уваров, Кузьма Ходот, Ілля Шраг), «губернський хутір» Чернігів, як його назвав Леонід Глєбов, почав оновлюватися. Новообрані думці заходилися розбудовувати комунальне господарство, але оскільки власних грошей не вистача-

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 10, 21.

¹² Там само. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 14460. Арк. 537.

¹³ Там само. Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 22.

¹⁴ Там само. Ф. 127. Оп. 21. Спр. 1819. Арк. 21.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1881–1913). Том 12 (1892): Законы (8215–9216). Закон № 8708. С. 452 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=430&part=1608.

¹⁶ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 35.

ло, то мусили брати кредити. Саме на них і започаткували будівництво водогону, вкрай необхідного з санітарно-гігієнічних міркувань, задля інтенсифікації роботи пожежної команди, зрештою, задля комфортності проживання. Паралельно реалізовували проекти брукування міських вулиць і площ, розширення освітлювальної мережі міста, організації медичного обслуговування населення, відкриття навчальних закладів та багато іншого, що значним чином мало покращити зовнішній благоустрій Чернігова й вирішити важливі для місцевої громади проблеми.

Друге місце поміж доходів у бюджеті 1875 р. посідали не надходження від об'єктів комунальної власності, як у 1871 р., а міські збори та податки – 20372 руб. або 26% від річної суми. Гласні, які працювали в думі другої каденції, намагалися врахувати всі можливі джерела доходів. Адже прагнення втілити низку далекосяжних планів у господарсько-побутовій та соціальній царинах апріорі підштовхувало вишукувати способи розширення фінансової бази та, передусім, не за рахунок позик із відсотками, а спираючись на власні ресурси.

Прибутки від комунальної власності збільшили бюджет на 13727 руб., що становило 17,5% від загальної суми. Порівняно з 1871 р., ця стаття доходів суттєво не збільшилася – всього на 5243 руб. або у 1,6 раза, тоді як «інші джерела» зросли у 5,2 раза, міські збори й податки – у 4,1 раза. Варто розуміти, що станом на 1875 р. ще не було достатньої кількості прибуткових об'єктів муніципальної власності. Власне, дохідним із 1875 р. став громадський банк, заснований з ініціативи гласних, відрахуваннями якого почали суттєво наповнювати місцеву скарбницю. Відповідно до статуту фінансової установи, щорічно асигнувалося по 2/3 її прибутків на потреби самоврядування, а, отже, чернігівської громади.

Натомість статистичні дані за 1887 р. свідчать про вагомі зміни в структурі міського бюджету. Передусім наголошуємо, що загальна сума доходів сягнула 170695 руб., що у 2,2 раза більше, ніж 1875 р. У відносному вимірі зростання становило 218%. Уперше за 16 років найприбутковішими виявилися об'єкти комунальної власності, поповнивши бюджет на 44,3%. На другу позицію перемістилися «інші джерела» – 43,6%, доходи від міських зборів і податків склали 12,1% (див. табл. 1).

Домінування надходжень від муніципальної власності закономірне. Як уже зазначалося, з обранням до органів самоврядування однодумців В. Хижнякова упродовж 1875–80-х рр. розпочалася енергійна розбудова комунального господарства. Відтак, до бюджету почали надходити прибутки від експлуатації торгових рядів, лавок, скотобійні, водогону, споруджених за міський кошт. Приміром, на Базарній площі побудували торгові ряди, розділені поперечними стінками на 35 однакових за розміром приміщень. Від кожної такої крамнички місто мало 40 руб. річної ренти або загалом 1400 руб¹⁷. У перший рік роботи скотобійні, збудованої в липні 1887 р. на березі р. Десни, бюджет поповнився на 3500 руб.: забій бика коштував 85 коп., корови – 70 коп., телиці – 50 коп¹⁸.

Перші прибутки почали надходити від збудованого самоврядування водогону. Вода продавалася безпосередньо з водозабірників, розвозилася водовозами по місту, потрапляла до будинків за рахунок підключення до централізованої системи водопостачання. Щорічно, вирахувавши кошти на експлуатацію водогону, виборні інституції спрямовували до бюджету в середньому по 3 тис. руб. Поза тим, окремою статтею були надходження від водовозної команди. Приміром, 1880 р. вони становили 2400 руб., 1885 р. – 3500 руб., 1886 р. – 5000 руб¹⁹.

Однак, основний акцент у накопиченні грошової маси від міської нерухомос-

¹⁷ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 970.

¹⁸ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. Чернигов, 1901. С. 65.

¹⁹ Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. Чернигов, 1896. С. 8, 120, 201, 218.

ті гласні робили на використання землі різноманітними способами: віддавали в оренду під пасовища, городи, будівництво торгово-промислових закладів, складів тощо. Вони прагнули раціонально розпорядитися навіть 170-ма десятинами піщаних і малородючих ґрунтів. Оскільки там унеможлиблювалося культивування злакових, площу удобрили й засадили городиною (найнявши для цього робітників). Потому вирощені овочі збували на базарах, і, як результат, 1879 р. місто отримало додатково 600 руб.²⁰, 1887 р. – вже 1200 руб., 1893 р. – 2000 руб. чистого прибутку²¹. Глинисті землі підприємці орендували для виробництва цегли²².

Поява нових об'єктів комунальної власності неодмінно обумовлювала стрімке збільшення другої позиції в структурі бюджету – «інші джерела», так як це переважно були позики на будівництво та експлуатацію відповідних об'єктів. Зокрема, постійно брали кредити на розширення й удосконалення централізованої системи водопостачання (технічне обладнання, буріння артезіанських свердловин тощо); скотобійню спорудили теж на позичені 12 тис. руб²³.

Та все ж подальше функціонування підприємств муніципальної власності виправдовувало взяті кредити. Прибуткова частина бюджету 1900 р. сягнула 249323 руб., із яких 127042 руб. (51%) – накопичення від комунальної власності, 95316 руб. (38,2%) – «інші прибутки», 26965 руб. (10,8%) – міські збори й податки (див. табл. 1).

Між різними складовими міської нерухомості продовжували зростати надходження від землі. Властиво, що в процесі ринкових відносин збільшувалася вартість земельних ділянок, відтак, гласні підвищували ренту. Зокрема, у 70–80-ті рр. XIX ст. дума встановила тарифи за випасання коня – 1,5 руб., великої рогатої худоби – 1 руб., кози, вівці, свині – по 0,5 руб. за сезон (із 8 квітня по 8 листопада)²⁴, а наприкінці 90-х р. XIX ст. плата за випас коня збільшилася до 2,1 руб., великої рогатої худоби – до 1,6 руб., дрібної – до 0,85 руб. Відповідно, якщо в міському стаді нараховувалися 1537 голів худоби (поділяли на три череди: лісковицька, березовська та кавказька; окремо випасалася худоба з Єлецького монастиря), то щорічно до бюджету надходили понад 2,5 тис. руб²⁵.

Цілковито виправдала себе збудована на позичені кошти скотобійня. Так, у 1894 р. надходження від забою худоби становили 4814 руб. 66 коп., 1895 р. – 3500 руб., 1896 р. – 4786 руб. 99 коп., 1897 р. – 5731 руб. 30 коп., 1898 р. – 7939 руб. 62 коп., 1899 р. – 9220 руб²⁶.

Стабільний дохід отримували від водогону й водовозного обозу (понад 5 тис. руб.). 1900 р. гласні потурбувалися про купівлю електростанції, збудованої підприємцем Матвієм Зюковим. Щоправда, у перший рік її прибутковість виявилася мізерною – 59 руб. 67 коп. Сумарний дохід об'єкта склав 2594 руб. 45 коп., утім, фактично всі ці кошти довелося витратити на обслуговування станції – купівлю палива, обладнання, зарплату персоналу (2534 руб. 78 коп.)²⁷. Тоді доцільність електростанції оцінювалася не за фінансовими показниками, а в плані покращення благоустрою Чернігова. У цілому ж, протягом 1871–1900 рр. прибуткова частина бюджету м. Чернігова зросла в 11,3 раза або на 1133,6%.

Через 9 років річні прибутки становили 317322 руб. (див. табл. 1). Поміж них знову основне місце займали надходження від комунальної власності – 249109 руб.

²⁰ Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. Чернигов, 1896. С. 39.

²¹ Тридцатилетие деятельности... С. 204.

²² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1770. Арк. 8.

²³ Тридцатилетие деятельности... С. 63.

²⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1890. Арк. 3.

²⁵ Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. Чернигов, 1900. С. 151.

²⁶ Тридцатилетие деятельности... С. 65.

²⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 1510. Арк. 32.

(78,5%), другу позицію посідали доходи від міських зборів і податків – 38203 руб. (12%), третю – «інші джерела» – 30010 руб. (9,5%). Зазначаємо, що в суму «інших джерел» бюджету 1909 р. не враховувалися позики. 30010 руб. сформувалися за рахунок непередбачуваних надходжень (3366 руб.), державних доплат на розквартирування військових частин та утримання поліції (13465 руб.), відсотків на «спеціальні капітали» (2851 руб.) та відшкодувань повітовим земством витрат на потреби, які задовольнялися земством і містом у складчину (побудова приміщень для реального училища й торгової школи) – 10328 руб.

Серед міських зборів і податків найприбутковішим джерелом було оподаткування нерухомості – 23791 руб., збори з торгово-підприємницької діяльності сягали 10403 руб., торгові мита – 2564 руб., збори з власників собак, коней і, що цікаво, велосипедів – 1445 руб.²⁸. Як бачимо, збір із власників кінних екіпажів, стягуваний в останній третині XIX ст., втратив свою пріоритетність порівняно з новим видом пересування. Вочевидь, якщо дума запровадила такий податок, велосипеди в означений час не були екзотикою для чернігівців.

Домінуючою статтею бюджету лишилися доходи від об'єктів комунальної власності. Її значимість, до речі, розглядалася у двох площинах. По-перше, думці були певні, що «чистий дохід від прибуткових підприємств дає можливість утримувати й бездохідні об'єкти благоустрою, оскільки податків не вистачає на покриття обов'язкових видатків (йдеться про витрати на розквартирування військових частин, доплати поліції, утримання пожежної частини, органів самоврядування, сирітського суду та інше. – Автор)». По-друге, наголошувалося на життєвій необхідності підприємств муніципальної власності, «інакше б Чернігів за своїм благоустроєм не вирізнявся би поміж маленьких занедбаних повітових містечок; наразі ж він багатьма речами може конкурувати з великими заможними містами, наприклад, щодо водопостачання, лазні, поширення електричного освітлення, скотобійні, м'ясних лавок та іншого»²⁹. Якщо ж виокремити найдохідніші статті, то це, традиційно, землі (понад 30 тис. руб.), електростанція, торгові лавки, скотобійня з салотопним, кишковим і шкіросушильним заводами, цегельний завод³⁰. У міський бюджет незмінно надходили чималі відрахування від фінансових установ, підпорядкованих самоврядуванню, – банку й ломбарду (відповідно, 36929 руб. і 8330 руб.)³¹.

Затвердження міського бюджету думою, востаннє сформованою на підставі імперського законодавства, відбулося 7 грудня 1916 р. Це був надзвичайно складний період, оскільки третій рік поспіль тривала Перша світова війна, яка, безперечно, порушила усталений ритм роботи інституцій міського врядування та внесла суттєві корективи в структуру бюджету. Згідно з доповіддю голови кошторисної комісії Бориса Комінера, 1917 р. передбачалося отримати 707112 руб. прибутків: 62342 руб. (8,8%) – міські податки й збори, 541038 руб. (76,5%) – прибутки від муніципального майна, 103732 руб. (14,7%) – «інші джерела» (див. табл. 1). Проти минулорічних доходів (608474 руб.) сума збільшилася на 98638 руб.³².

Як свідчать статистичні дані, продовжували лідувати надходження від об'єктів комунальної власності. Власне, якщо структурувати ці прибутки, то першу позицію знову посядуть кошти від експлуатації міських земель, другу – доходи від електростанції, скотобійні з трьома заводами, м'ясним обозом і м'ясними лавками, цегельного заводу та водогону.

Варто розуміти, що зростання надходжень від муніципальних об'єктів супроводжувалося дорожчанням послуг, наданих населенню. Але, як пояснювали глас-

²⁸ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. Чернигов, 1909. С. 106, 107.

²⁹ Там само. С. 52.

³⁰ Там само. С. 62, 65, 81.

³¹ Краткий обзор деятельности... С. 106.

³² ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1411. Арк. 350.

ні, «таке збільшення зумовлене винятково умовами поточного моменту у зв'язку з дорожнечею та підвищенням цін на робочі руки, дрова, фураж, ремонт і т. п., через що, аби збалансувати бюджет, довелося збільшити таксу на воду, світло, прибирання, ціну на цеглу тощо»³³.

Дійсно, у роки зтяжної війни, невід'ємною складовою якої був економічний колапс, окрім традиційних видатків на потреби господарсько-побутового характеру й соціально значимі проекти, додалася низка непередбачуваних статей. Приміром, щорічно Чернігів відраховував по 5 тис. руб. членських внесків Союзу міст. Чимало грошей спрямовувалося на матеріальну підтримку родинам мобілізованих на фронт, у тому числі виплату заробітної плати службовцям, які обліковували та були задіяні до процесу допомоги таким містянам; виконували обов'язки щодо розквартирування військових частин у Чернігові чи інші справи, актуалізовані воєнним лихоліттям³⁴.

Прикметно, що з року в рік мусили збільшувати асигнування на військові потреби. Скажімо, 1916 р. на цю статтю витратили 10 тис. руб., а на 1917 р. запланували 25 тис. руб. (3090 руб. – заробітна плата службовцям, які опікувалися підтримкою сімей мобілізованих і розквартирували вояків; 5000 руб. – членський внесок до Союзу міст, 7500 руб. – грошові виплати родинам мобілізованих, 9410 руб. – інші військові потреби)³⁵.

Суттєві суми поглиналися так званою статтею «дров'яні операції», себто йшлося про купівлю дров для опалення закладів й установ, підконтрольних самоврядним інституціям, приміщень муніципальної форми власності, у тому числі комунальних підприємств. В умовах стрімкої інфляції ціни на дрова теж неспинно зростали. Тому, порівняно з 1916 р., у кошторис 1917 р. запланували для придбання дров на 27 тис. руб. більше³⁶.

З огляду на все це, аби збалансувати річні прибутки й видатки, довелося жертвувати інтересами городян і комфортністю їхнього проживання. Аналізуючи бюджет 1917 р., наскрізно проглядається тенденція зростання всіх видів комунальних послуг, розмірів міських зборів і податків, орендної плати за користування муніципальним майном. Зокрема, враховуючи підвищення цін на нафту, гласні проголосували за зміну тарифів електроспоживання (кіловат-час денного освітлення коштував на 5 коп. більше, ніж минулого року, – 25 коп.)³⁷. За 1000 відер водогінної води, що надходила до приватних будинків, абоненти повинні були платити не 2 руб., а 2,5 руб.; купівля 100 відер води із міських водозабірників теж обходилася на 5 коп. дорожче, ніж 1916 р., – 25 коп.³⁸. Щоб скористатися послугами міського асенізаційного обозу, містяни мали заплатити за вивезену бочку нечистот не 1,2 руб., а вже 1,5 руб.³⁹.

Подорожчало випасання худоби на муніципальних пасовищах. «Враховуючи збільшення видатків для найму пастухів, цін на фураж для міських биків і загальну суму витрат на організацію випасу, – значилося в думській ухвалі, – вирішили збільшити плату за випас великої рогатої худоби з 4 до 5 руб., а дрібної – з 2,5 до 3 руб.»⁴⁰. Ці та інші факти дорожчання життя в губернському центрі були вимушеними, зумовленими загальнодержавними процесами. Виявлялося таке собі «замкнуте коло», коли, задля мінімізації дисбалансу річного бюджету й покриття необхідних видатків, у тому числі на потреби городян, гласні, розширюючи джерела доходів, мусили робити дорожчим проживання цих же городян.

³³ Там само. Арк. 350 зв.

³⁴ Там само. Арк. 361.

³⁵ Там само. Арк. 362.

³⁶ Там само. Арк. 350.

³⁷ Там само. Арк. 353.

³⁸ Там само. Арк. 352.

³⁹ Там само. Арк. 352 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 351.

Запроваджувався суворий контроль за підприємцями, щоби ті не уникали оподаткування в місцеву скарбницю. Скажімо, усталеною статтею прибутків був збір із візницького промислу. Думці обліковували усіх візників, міських й іногородніх, стягуючи податок. Проте, коли до Чернігова стали прибувати біженці, то, за даними кошторисної комісії, «чимало біженців почали працювати візниками. При цьому, «легкові» купують ярлики (дозвіл на підприємницьку діяльність. – **Автор**), а «ломові» – ні, не дотримуються визначеної й опублікованої такси, перевозять у великих масштабах багажі». Думці, вислухавши членів кошторисної комісії, постановили «підпорядкувати візників-біженців існуючим у місті правилам і зобов'язати купувати ярлики». Посиливши контроль за візницьким промислом, планували від його оподаткування спрямувати до бюджету 1917 р. 11745 руб. 57 коп⁴¹.

Загалом, із 1871 по 1917 рр. прибутки м. Чернігова зросли в 32,2 раза або на 685119 руб.: надходження від комунальної власності – у 63,8 раза (на 532554 руб.), міських зборів і податків – у 12,5 раза (на 57372 руб.), «інших джерел» – у 12,1 раза (на 95193 руб.).

Отже, викладений матеріал засвідчує, що впродовж 1871–1917 рр. прибуткова частина бюджету м. Чернігова постійно збільшувалася, формуючись за рахунок міських податків і зборів, прибутків від комунальної власності та «інших джерел» (державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані доходи тощо). Загальні обсяги надходжень значним чином залежали від ефективності господарювання представників міського громадського управління. Гласні перших каденцій не врахували усі можливі джерела доходів, через що наповненість бюджету була незначною. Потому головний акцент робився на розвиток комунального господарства, значимість якого актуалізувалася не лише задля модернізації Чернігова, поліпшення умов проживання містян, але й задля збільшення в перспективі місцевого бюджету. Відтак, із 80-х рр. XIX ст. домінуючі позиції поміж прибутків посідали кошти, отримувані від об'єктів муніципальної власності – земель, громадського банку, скотобійні, торгових лавок, водогону, електростанції, цегельного заводу, водовозного, м'ясного й асенізаційного об'єктів.

У роки Першої світової війни, з огляду на появу нових обов'язкових видатків та економічну кризу, що супроводжувалася різким зростанням цін, прибутковість бюджету мусили збільшувати за рахунок дорожчання комунальних послуг і ренти за експлуатацію міської нерухомості.

Таблиця¹

**Динаміка прибуткової частини бюджету м. Чернігова
(1871–1917 рр.)**

Джерела надходжень (руб.)	Роки						
	1871	1875	1887	1900	1909	1917	Приріст
Міські збори і податки	4970	20372	20678	26965	38203	62342	57372
Прибутки від комунальної власності	8484	13727	75642	127042	249109	541038	532554
Інші джерела (державні дотації, позики, благодійні пожертви, непередбачувані доходи тощо)	8539	44214	74375	95316	30010	103732	95193
Всього	21993	78313	170695	249323	317322	707112	685119

¹ Підраховано за: Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. Чернигов, 1909. 116 с.; Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. 1270 с.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. Чернигов, 1901. 1245 с.; ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1411. 546 арк.

⁴¹ Там само. Арк. 350 зв.

References

- Demchenko, T. (2005). Chernihivska miska дума в 1905 році: (До століття першої російської революції) [Chernihiv City Duma in 1905: (To the 100th anniversary of the first Russian revolution)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 27–35.
- Demchenko, T., and Tarasenko, O. (2006). До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року [To the history of Chernihiv City Duma in October 1905]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 11–19.
- Nikitin, Yu. (2009). Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії [Cultural and Economic Activity of Municipal Structures in the Last Third of the 19th Century: on the example of Chernihiv province]. *Sumska starovyna – Sumy Antiquity*, XXVIII-XXIX, 7–20.
- Nikitin, Yu. (2014). Пореформенні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній в другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the 19th century: the historical aspect of self-government]. Vinnytsia, Ukraine.
- Pisarkova, L. (2010). Городские реформы в России и Московская дума [Urban reforms in Russia and the Moscow Duma]. Moscow, Rossiya.
- Rudenok, V. (2002). Наш губернский khutor (Chernigov в XIX столетии) [Our Provincial Small Town (Chernihiv in the 19th century)]. Chernihiv, Ukraine.
- Sapon, V. (2007). Vulytsi staroho Chernihova [The streets of old Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Studionova, L. (1991). Як колись у думи керували [As once ruled in the Duma]. *Chernihivski vidomosti – Chernihiv information*, 31 lipnia.
- Chorny, D. (2007). По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) [On the left side of the Dnieper: problems of urban modernization in Ukraine (last years of the 19th – the early 20th centuries.)]. Kharkiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

FILLING THE BUDGET OF CHERNIHIV (1871–1917)

The purpose of the scientific research is to observe the sources of filling the city budget of Chernihiv during 1871–1917 in a dynamic and describe the ways in which members of the City Duma used balancing the profit and expenditure sections in a condition of political and economic upheavals at the beginning of XX cent. Research methods conform to the mentioned purpose, are based on the principle of historicism and objectivity, represented by general scientific methods of analysis, induction and special-historical: historical-comparative and historical-genetic. The scientific novelty of the study is that it is the first time when revenues to the budget of Chernihiv were systematized and analyzed at the specified time.

Basing on the used materials, we can draw the following conclusions. In the context of the overall State reform of 1860s and 1870s, elected public administration bodies were established in Chernihiv, whose efforts were aimed at solving economic and so-

cially significant problems. To do this, they had to constantly increase the revenue side of the city budget, filling it with statutory taxes and fees, revenues from communal property and "other sources", including government grants, loans, charitable donations, and unforeseen funds. The amount of annual income depended, first of all, on the ability of delegated people to manage efficiently. In the first years of operation of self-governing institutions, all possible revenues were not taken into account, later, due to the renewal of the leadership the members of the City Duma, the development of municipal economy was in priority, which not only improved living conditions, but also increased budget revenues. The dominant incomes became funds received from municipal property – lands, a public bank, slaughterhouses, shops, a water supply, a power station, a brick factory, water, meat and sewage supply trains.

During the First World War, which caused the economic crisis and new, mandatory for public administration, expenditures, the profitability of the budget of Chernihiv increased due to higher utility prices and rents for operation the city real estate.

Keywords: city self-government, municipal дума, city council, councilors, incomes, expenses, budget, taxes, communal property.

Дата подання: 30 вересня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара Л. Наповнення бюджету м. Чернігова (1871–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 13–22. DOI: 10.5281/zenodo.4394328.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2020). Napovnennia biudzhetu m. Chernihova (1871–1917) [Filling the budget of Chernihiv (1871–1917)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 13–22. DOI: 10.5281/zenodo.4394328.

